

A BELSŐ NYELVJÁRÁSSZIGETEK VIZSGÁLATÁNAK
ELMÉLETI-MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI*

Szabó József

Szomorú történelmi tény, hogy "a két pogány közt egy hazáért", pusztá létéért, fönmaradásáért küzdő magyarságot a XVIII. század első feléig népességében, anyagi és szellemi kultúrájában egyaránt óriási veszteségek érték. Ez tette szükségessé, hogy az elnéptelenedett vidékekre (pl. a Duna-Tisza közére, Tiszántúlra stb.) egyrészt idegen ajkú lakosság kerüljön, másrészt a viszonylagos népfőlsleggel bíró országrészekről magyarok költözzenek át. Egy-egy település lakói nemegyszer több helyről (esetleg különböző etnikumú népességből) kerültek ki, de az is előfordult, hogy egy-egy községet többségükben ugyanarról a helyről származók alapítottak meg. Van olyan település, amelynek kialakulásáról viszonylag sok az ismeretünk, de jó néhány olyan is akad közöttük, amelynek történetét a további kutatásoknak kell föltárniuk. Ezzel azonban — egyelőre legalábbis — adós még a történettudomány (a helytörténeti kutatás).

Az újratelepült helységek lakossága az új környezetben is természetesen azt a nyelvet (tájszólást) használta, amelyet őseitől megtanult, a nyelvével (nyelvjárásával) együtt hagyományait, szokásait is tovább őrizte. A nyelv konzervatív jellegétől adódóan, ezeken a településeken — különböző mértékben — szinte napjainkig megőrződött a kibocsátó (eredeti) nyelvjárás sok sajátossága, olykor persze az egykor markáns tájnyelvi vonások már csak nagyon megkopva, halvány színfoltokban tünedeznek föl. De ha ezeket a kövületként megmaradt (eredeti) nyelvjárási jelenségeket összegyűjtjük, akkor ezek összességének vallomása alapján kísérletet tehetünk annak kikövetkeztetésére, hogy vajon honnan, melyik vidékről kerülhetett ki a szóban forgó helységet benépesítő lakosság. Ennek — legalább hozzávetőleges — megállapítását tekin-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Nyíri Antal tiszteletére rendezett ülésén, 1987. március 12-én.

tem munkám egyik legfontosabb céljának egy készülő dolgozatomban.

Erre a vizsgálódásra a magyarság történetének, küzdelmes múltjának főként a XVIII. századi szakasza ad lehetőséget, hiszen ekkor zajlottak le olyan nagyarányú telepítések, amelyek a magyar nyelvjárások addigi képét még tarkábbá tették. Az idegen ajkú (főleg német és szlovák nyelvű) lakosság beköltöztetése még inkább színezte vagy némely vidéken megbontotta az ottani helyi nyelvjárások viszonylagos egységét. Ezekkel az idegen eredetű tájszólásokkal nem foglalkozom munkámban, sőt még azokkal a magyar nyelvjárásokkal sem, amelyek a történelem sodrában — különböző okokból — idegen nyelvű népek közé kerültek (pl. a csángók Romániában, a szlavóniai magyarság Jugoszláviában, a burgenlandi magyarok Ausztriában). Vizsgálódásaim tárgyát az úgynevezett belső nyelvjárásszigetek képezik, vagyis az olyan települések tájnyelvét fogom vallatóra, amelyeknek lakossága valamelyik magyar nyelvjárás-területről költözött át egy másik magyar nyelvjárás-típus vidékére.

Egy-egy nyelvjárássziget helyzetű település népnyelvi anyagának elemzése, a szomszédos tájszólásokkal való összevetése természetesen csak bizonyos előfeltételek meglétének figyelembevételével látszik célravezetőnek. Ilyen nagyon fontos előfeltétel pl. az a körülmény, hogy milyen létszámban települt át a lakosság más területre, és ott milyen tömegű (helyi vagy szintén máshonnan odakérült) lakókkal hozott létre új települést. Nagyon fontos továbbá az időtényező is; az tudniillik, hogy mióta él az áttelepült közösség az új lakóhelyén. Hiába került több mint negyven éve pl. a bukovinai székelység új nyelvjárási környezetbe (Baranya és Tolna megye községeibe), eredeti csíki tájszólásának sok-sok vonását szinte napjainkig megőrizte, mégpedig természetesen elsősorban az idősebb nemzedék. Bármennyire nagy változások mentek is végbe a magyar nyelvjárások életében az utóbbi évtizedekben, negyven-ötven esztendő mégis kevés ahhoz, hogy az eredeti tájszólás színei erőteljesen megfakuljanak, hiszen az áttelepült bukovinaiak számára a szenvedéssel, küzdelemmel teli, közös múlt összetartó ereje a közösség szokásaihoz, hagyományaihoz való ragaszkodás mellett az anyanyelvjárás megőrzésében is megnyilvánult. De így van ez kisebb nyelvi közösségek esetében is: egy-két

emberöltő kevés ahhoz, hogy a kibocsátó nyelvjárás vonásai elhalványuljanak vagy teljesen megszűnjenek. Ehhez, ha az eredeti tájszólást nagy lélekszámú lakosság beszéli, még egy-két évszázad is kevésnek bizonyul.

A magyar nyelvjáráskutatásnak a felszabadulás után elért szép eredményei mellett — sajnálatos módon — van néhány olyan területe, amelyen viszonylag kevés történt, csupán egy-két kezdeményezésről lehet szólni, elmélyült, szerteágazó kutatásról kevésbé. Bizonyára indokolható, mégis nehezen fogadható el, hogy nyelvjáráskutatóink viszonylag kevés teret és figyelmet szentelnek a nyelvjárásszigetek (különösen a belső nyelvjárásszigetek) kutatásának.

Hogy a belső nyelvjárásszigetek vizsgálatának fontossága inkább csak fölismerés maradt, abban valószínűleg az is közrejátszott, hogy az 1950-es évektől mintegy másfél évtizedig a legjobb nyelvjáráskutatóink többségének idejét, energiáját jórészt A magyar nyelvjárások atlaszának munkálatai és ehhez kapcsolódva igen jelentős egyéni munkák (pl. DEME LÁSZLÓ: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. NytudÉrt. 3. Bp. 1953.; Uő.: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp. 1956.; VÉGH JÓZSEF: Őrségi és hetési nyelvatlasz. Bp. 1959.; IMRE SAMU: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp. 1971. stb.) kötötték le, egy részüknek az érdeklődése pedig a nyelvtudomány más területére irányult első-sorban.

Konkrét vizsgálati eredményei miatt és módszertani szempontból is előremutató tanulmány jelent meg az 1960-as évek legelején BENKŐ LORÁND tollából Új módszertani lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban címmel (MNY. LVII, 401-13). Ebben a cikkben BENKŐ az összehasonlító nyelvjárástan problematikájára nemcsak elvi-elméleti szempontból irányította rá a figyelmet, hanem két település (a csehszlovákiai Nagyhind és a jugoszláviai Kupuszina) nyelvi anyagának hangtani szempontú vizsgálatával be is mutatta, hogy a nyelvjárásszigetek és anyanyelvjárásaik mai nyelvi jellemzőinek az összehasonlítása milyen sok tanulsággal, haszonnal járhat.

A belső nyelvjárásszigetek vizsgálata — mint BENKŐ LORÁND ki-fejtette — még akkor is fontos, ha ismerjük az eredeti nyelvjárást, vagyis azt a helységet vagy vidéket, ahonnan egykor az át-

költözés történt. Még több eredménnyel kecsegtet — település-történeti szempontból legalábbis — olyan falvak vagy városok nyelvjárásának az elemzése, amelyek esetében az eddigi történeti kutatás csak bizonytalanul, hozzávetőlegesen tudta megállapítani, hogy honnan történt az egykori áttelepülés, vagy pedig egyes helységek esetében nincs olyan helytörténeti munka, amely az átköltözés kérdésével egyáltalán foglalkozna.

A környezetüktől eltérő tájszólású belső nyelvjárásszigetek vizsgálatához nagyon nagy mennyiségű nyelvi-nyelvjárási adat elemzésére van szükség. Az nyilvánvalóan nem elegendő, hogy csupán a (biztosan vagy föltételezhetően) nyelvjárásszigeteknek vehető települések tájnyelvi sajátosságait fogjuk önmagukban valla-tóra, hanem egyrészt a velük szomszédos tájszólásokat, másrészt a kibocsátó (eredeti) nyelvjárásukat is elemezni kell. Ehhez nagy segítséget jelent A magyar nyelvjárások atlaszának hatkötetes anyaga, amely — mint ismeretes — 395 kutatópont (helyi nyelvjárás) különböző hang- és alaktani jelenségeit és jó néhány szókészleti elemét foglalja magában 1162 térképlapon.

Az itt vázolt feladathoz a nagyatlasz anyagának felhasználása több szempontból indokolt. Először is nagyon szerencsés körülmény, hogy annak idején, amikor a kutatópontokat kijelölték, a nyelvi szempontokat is messzemenően figyelembe vették, és így több nyelvjárássziget bekerülhetett a kiválasztott települések közé (vö. DEME LÁSZLÓ — IMRE SAMU: A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Bp. 1975. 56). Másodszor egy-egy kutató aligha vállalkozhatna arra, hogy a belső nyelvjárásszigeteken és azok eredeti tájszólásában végezzen gyűjtést. Ez időben megvalósíthatatlan volna, és számos nehézségbe ütközne a kutatópontok kiválasztásától az anyaggyűjtés befejezéséig. Hol van akkor még a feldolgozás? A nagyatlasz anyagának felhasználása nemcsak azért előnyös, mert megkíméli a kutató(ka)t a hosszú ideig tartó és sok fáradsággal járó helyszíni gyűjtéstől, hanem azért is, mert lehetővé teszi, hogy egy-egy nyelvjárássziget tájszólását a környező kutatópontoknak — ugyanazon kérdések alapján gyűjtött, tehát jól összemérhető — nyelvjárási jelenségeivel vethessük egybe.

Ahhoz azonban, hogy A magyar nyelvjárások atlasza alapján a belső nyelvjárásszigetek mai nyelvallapotát feltárjuk, illetőleg a nyelvi anyagból egyes települések esetében — helytörténeti

kutatások híján — arra a következtetésre juthassunk, hogy nyelvjárassziggettel állunk szemben, természetesen a vizsgált kutatópontokon a nagyatlasz minden egyes térképlapjának adatait gondosan ki kell írnunk; az egyes hangtani, alaktani jelenségeket és szóképzési elemeket ezután statisztikailag összegeznünk kell, és mindegyiket figyelembe véve nagy gonddal és körültekintéssel kell mérlegre tennünk. Ehhez a munkához nyilvánvalóan a helytörténeti kutatások eredményeit is tanácsos ismernünk, mindennekelőtt BODOR ANTAL és GAZDA ISTVÁN Magyarország honismereti irodalma 1527-1944. című összeállításából kiindulva, és az azóta megjelent helytörténeti munkák eredményeit is felhasználva.

Ha a nagyatlasz nyelvi anyagának elemzése és a helytörténeti szakirodalom áttekintése után is nehéz megállapítani, hogy egy-egy település valóban belső nyelvjárassziget-e, akkor elengedhetetlen a helyszíni anyaggyűjtés. Ennek elvégzéséhez célirányosan összeállított kérdőívre van szükség, olyanra, amelynek révén — nyilvánvalóan jól kiválasztott adatközlőkkel — a szóban forgó tájszólas archaikus nyelvjárási rétegét is felszínre lehet hozni. A helyszíni gyűjtés adta lehetőséget célszerű felhasználnunk arra, hogy a származástudatról is érdeklődjünk, hiszen ez is fontos fogódzóként vehető számításba annak megítélésében, hogy a helybeli lakosság elődei honnan, mely helység(ek)ből vagy vidékről költöztek át megalapítani a mai települést.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ВНУТРЕННИХ
МЕСТНЫХ ГОВОРОВ-ОСТРОВОВ

Йожеф Сабо

То, что борющийся за свое сохранение венгерский народ до первой половины XVIII столетия понес тяжелые утраты как в численности своего населения, так и в своей материальной и духовной культуре, является печальным историческим фактом. Это вызвало необходимость переселения на обезлюдившие земли с одной стороны иноязычного населения, с другой - венгров из сравнительно густонаселенных частей страны. Местности, заново заселенные венграми, называются в венгерской диалектологии внутренними местными говорами-островами. В своей статье автор суммирует теоретико-методологические вопросы исследования этих говоров-островов и возможности их изучения.